

A FRANCZIA FORRADALOM A LEGUJABB VILÁGITÁSBAN.

Taine: Les origines de la France contemporaine.

I. L'ancien régime.

II. La révolution Tom. 1. L'anarchie. 2. La conquête jacobine.

3. Le gouvernement révolutionnaire.

Csak pár év választ el már a nagy francia forradalom kezdetének százados évfordulójától és a történelem ítélete e „tragikus és mindig új látvány“ fölött, mely mint áthidalhatlan mélység választja el a jelenkori Franciaországot a régitől, s melynek eszméi betöltötték és átalakították egész Európát, még mindig nem öltött szilárd alakot. E száz év alatt hány és minő ellentétes ítélet: vád és dicsőítés hangzott el a forradalom nagy elvei, csodálatos változásai és tényeinek előre nem láthatott bonyadalmai fölött; hányszor nem változott a forradalom filozófiája e század politikai történelmének alakulásai szerint. E kettő egymással szorosan összefügg: a jelenkori Franciaország politikai élete visszatükröződik a forradalom történelmének irodalmában is.

A dolgok természete hozta ezt magával. A mély átalakulásban, melyen Franciaország a múlt század végén átalmant és a szervezetben, melyet magának e század elején adott jelenkori történelmének mindenik általános vonása ki van jelölve: politikai forradalmak, szociális utopiák, az egyház szerepe, a nemesség, a polgári osztály és a nép magatartása. „Innen van — mondja Taine, — hogy a jelen helyzet megértése végett tekintetünk mindig visszafordul azon rettenetes és termékeny válság felé, mely által a régi kormányrendszer elöidézte a forradalmat és a forradalom az új kormányrendszert¹⁾ Misem természetesebb, mint az ebből keletkezett nézeteltérés. Mindennapi tapasztalás, hogy minden tényt más és más szempontok szerint másként fognak fel, másként beszélnek el és más összefüggésbe helyeznek, hogy minden cselekmény vonatkozzék az a magán- vagy a közéletre, a legkülönbözőbb fejtegetések alá esik. Mily nehéz a tör-

¹⁾ L'ancien régime. Préface V.

ténetírónak — bármily óvatos ítélő legyen is — az ily különböző adatok halmazából a megtörténtről csak némileg is szilárd és biztos képet nyerni és adni, s mennyivel nehezebb a történetíró feladata akkor, midőn nem oly eseményekkel áll szemben, melyek tőle térben vagy időben távol esnek, hanem olyanokkal, melyeknek közvetlen hatása alatt él, melyeknek eszméi kora politikai és társadalmi alakulása fölött még mindig uralkodnak. Alig van történetíró, ki ezen eszmék befolyása alatt az egymástól különböző, gyakran homlokegyenest ellenkező adatokból az eseményeknek határozott, igaz és hű képét tudná adni s kiválóan áll ez épen a forradalom francia történetíróira, kik a forradalom történelmének megírásánál többé kevésbé szem előtt tartották a jelen helyzetet és a legtöbb esetben ítéletökkel a forradalom eseményei fölött a közvéleményre hatni akartak. Innen van, hogy eltekintve a forradalom kortársainak szenvedélyes, pro és contra egyiránt túlzó ítéleteitől, a későbbi írók is, mindig koruk politikai szemüvegén át nézve a forradalom eseményeit, mindig új eredményekre, új theoriákra jutottak. E politikai elméletek és a határozott politikai célzat egyik jellemző vonását alkotják a jelen század első felében a francia forradalomról keletkezett roppant gazdag irodalomnak; van azonban ennek egy más jellemző vonása is: a forradalom legendájának kifejtése és kiterjesztése.

A jelen század harmadik évtizedétől kezdve, mint Napoleon kimagasló alakját úgy a forradalom többi alakjait és kiváló eseményeit a legendák egész tömege vette körül, melyeket nemcsak a közvélemény, kiválóan a francia közvélemény, hanem még a komoly történetírás is dogmákká emelt s jó részben napjainkig fenntartott. Két körülmény hatott különösen e legendák kifejlődésére. Először a forradalom rendkívülisége, csodálatos változásai, jó ugymint rossz oldalainak rendkívüli arányai, és másodsor a Napoleon bukása után bekövetkezett politikai visszahatás. 1825-től kezdve, midőn a forradalomban szerepelt egyének, a szemtanúk elhaltak, vagy visszavonultak és a hatalom kezelői a forradalom vívmányai ellen megkezdették azon észszerűtlen hadjáratot, mely a júliusi forradalomra vezetett, a megsértett nemzeti büszkeség és az elnyomott szabadsági törekvések egyiránt hajlandóvá tették a közvéleményt és a történetírást, mely Franciaországban közelebb áll a mindennapi élethez mint bárhol egyebütt, a forradalom eszméinek és tényeinek túlzó dicsőítésére. Így történt, hogy a restauratio végső éveiben, X Károly reactionarius, a régi kormányrendszer visszaállítására irányuló törekvéseinek visszahatásaként két oly kiváló író mint Mignet és Thiers lándzsát törtek a forradalom mellett és e két nagy hatású történetíró felfogása több évtizedre megszabta a forradalom philosophiájának irányát. Sem

Thiers, sem Mignet nem elmélkedő történetíró, az elbeszélés folyamába ritkán vegyítenek ítéleteket, de mégis mindkettőnek művét határozott politikai célzat lengi át; mindkettő célul tűzte ki a forradalom védelmezését és igazolását még akkor is, midőn pl. ez a rémuralom rendszerének felállításával a legrettenetesebb túlzásba esett. E két kiváló író vitte be az irodalomba a forradalom legendáját ¹⁾, mely a következő évtizedekben, mind nagyobb arányokat öltött. Lajos Fülöp kormánya alatt a demokrata eszmék rohamos terjedése és magas hulláma az időben mindinkább távolodó forradalmat a mythos egy nemével vonta be. A juliusi forradalom által uralomra jutott rendszerrel elégedetlen, részben a socialis köztársaság felé törekvő demokrata pártok a forradalom legtúlzottabb eszméit is dogmákká emelték, ennek minden tényét szentesítették s még legaljasabb szereplőit is mint hősokeket és martyrokat ünnepeleék. Legkiválóbb képviselői ez iránynak a történetírás terén a demokrata katolikus Buchez és Roux, a forradalom parlamenti történelmének írói és a socialista Blanc Lajos. Bár két különböző politikai párthoz tartoznak, mind Buchez és Roux, mind Blanc Lajos megegyeznek abban, hogy nem a forradalom kezdeményezőjében az alkotmányozó gyűlésben, nem is a girondiakban és nem is a hegypártban, hanem ez utóbbinak egy kis töredékében, Robespierreben és környezetében testesült meg a forradalom, Csakis ezek voltak igazi jakobinusok, ezek képviselték az igazi, az eszményi forradalmat, ezek tüzték zászlójukra s igyekeztek megvalósítani minden áron a nép souverénitását és a testvériség eszméjét. A Robespierre és társai által e cél elérésére használt eszközök megítélésénél Blanc Lajos a terrorismust mint rendszert elítéli, Buchez és Roux nyíltan védelmére kelnek, abban azonban mind megegyeznek, hogy csakis a terroristák juttatták tiszta kifejezésre a forradalom eszméjét, s hogy a forradalom velök együtt emelkedett és bukott el. A tekintélyen és despotismuson alapuló egyenlőség és testvériség ez iskolának eszményképe a társadalomról.

Blanc Lajos socialis-jakobinus elméletével éri el a Mignet és Thiers által a forradalom dicsőítésére kijelölt irány a tetőpontot, nemsokára ezután megkezdődött a visszahatás. Az 1848-ik év eseményei, a socialisták juniusi véres forradalma, mely maga után vonta a dictatorságot és közvetve a második császárság fel-emelkedését, a forradalom philosophiáját az elméletek ingó talajáról a vizsgálódás, a kritika útjára terelték. Mindaddig a köztársasági írók összefoglalták a jacobinismust és a demokratiát, a socialismust és a köztársaságot; szükségesnek tartották a demo-

¹⁾ Lásd : Trefort Ágoston. Emlébeszéd Mignet Ferencz felett 5. l.

kratia és köztársasággal együtt védelmezni a jakobinismust és socialismust. Az 1848-ik év eseményei kimutatták e felfogás téveségét, a jakobinus-socialis elmélet veszélyeit a szabadságra és a társadalmi rendre és az újabb francia köztársasági párt két kiváló írója Michelet és Quinet, kiknek nevét politikai nézeteik közössége ép oly szorosan összefűzte, mint a Thiers-ét és Mignet-ét, ez új irányt a forradalom történelmének irodalmában is kifejezésre juttatták. Bár mindketten rajongó hivei a szabadságnak és a köztársasági kormányformának, élesen elítélik a forradalom túlzásait, tiltakoznak a szabadság és testvériség szembeállításán, valamint azon feltevés ellen, mintha a jakobinusok képviselték volna aigazi forradalmat s megezáfolják azon állítást, hogy Franciaország megmentésére a rémuralom kikerülhetlen lett volna. A forradalmat környező veszélyek előidézték a harag kitörését, a kétségbeesés egy rohamát s a szenvedélyek e pillanatig tartó őrültségét Robespierre és Saint-Just kormányzási elvévé emelték. Maradandó állapotná akarták tenni azt, mi csak véletlen eset lehetett. Mind Michelet, mind Quinet a socialista-jakobinismus ellen küzdenek s bár el kell ismerni, hogy felfogásuk a Blanc Lajos által képviselt iskolával szemben lényeges haladást jelez, mégis az erős pártszellem, melytől egyik író sem tudott s tán nem is akart szabadulni, lehetetlenné tette részükről is a teljes méltányosságot a forradalom ellenei iránt s következésképpen nem engedte meg, hogy a forradalom eseményeit részrehajlatlan vizsgálat tárgyává tegyék. E feladatot Schmidt, Mortimer-Ternaux, Tocqueville és Sybel teljesítették s nyomukba lépett legújabbban egy író, ki bölcsészeti, mű- és irodalomtörténelmi műveivel nevét már előbb híressé tette: Taine Hyppolite.

Alig van a ma élő francia philosophus írók között egy is, kinek neve hazáján kívül szélesebb körökben volna ismeretes, mint a Taine-é. Aesthetikai és irodalomtörténelmi műveit osztatlan tetszéssel fogadták úgy Franciaországban, mint azon kívül; módszere az ugynevezett pszichologiai módszer számos követőre talált s egész új iskolát teremtett, természetes tehát, hogy fellépése a történetírás terén szintén nagy érdeklődést keltett fel, annyival inkább, mert már jóval előbb kifejtette volt a történetírás módszerének azon elveit, melyeket a jelenkori Franciaország megalakulásáról szóló történelmi művében foganatba vett.¹⁾ Ezen elvek lényege, hogy az emberi intézmények helyett első sorban magát az embert kell a történelmi vizsgálódás tárgyává tenni. Miután minden az egyén által létezik, magát az egyént kell ismerni. A dogmák, az alkotmányok, a nyelvek megismerése csak

¹⁾ Lásd: *Histoire de la littérature anglaise*. Tom. I. Introduction.

talajegyengetés; a történelem akkor kezdődik a mikor a történész az idők távolán keresztül kibontani kezdi az élő, a cselekvő, a szenvedélyekkel felruházott és szokásokkal bíró embert hangjával, arcz kifejezésével, taglejtéseivel, a teljes és megkülönböztetett embert. Hagyjuk el — mondja Taine, — az alkotmányok elméletét és mechanizmusát, a vallásokat és rendszeröket, igyekezzünk az embereket látni a műhelyben, a hivatalban, a mezőn, az éggel, a talajjal, házaikkal, ruházatokkal, műveltségökkel. A történeti rás feladata a multat jelenné tenni, de erre az egyén külső viszonyainak ismerete csak az első lépés. Második lépés az egyén pszichologiai vizsgálata, mert a külső emberben egy belső ember rejtőzik s az első nem egyéb, mint a másodiknak nyilatkozata. Ha tekintjük — mondja Taine, — egy embernek házáat, butorait, ruházataát, azért tesszük, hogy felfedezzük szokását, izlését; ha tekintjük iratait, munkáit, politikai vagy pénzügyi vállalatait, azért tesszük, hogy megítéljük értelmének, találékonyságának horderejét és határait, eszméinek rendjét és nemét. Ha a történész kritikai képzettsége elegendő, egy irat minden mondatából ki tudja olvasni azon érzeményt, melyből a mondat eredett, jelen van azon belső drámánál, mely lefolyt az íróban, a szavak megválasztása, a körmondatok hosszúsága vagy rövidsége, a metaphorák neme, az okoskodás rendje, mindez útmutatás számára. E pszichologiai eljárás a történelem boncztana s a történelem bármelyik ágában csak ezen az uton lehet eredményre jutni.

E pszichologiai módszert, melynek segítségével oly kitünő mű- és irodalomtörténelmi művekkel gazdagította a francia irodalmat, követi Taine a forradalom történelmének megírásánál is. Készséggel elismerjük e módszer alapelveinek igazságát, de úgy tetszik, hogy e módszer kizárólagos alkalmazása sokkal inkább helyén van és sokkal szebb eredményekre vezet egy irodalom történelmének megírásánál, mint ott, hol egy nemzet gyökeres átalakulásának kell hű képét adni. Taine legújabb munkája legalább ezen véleményt kelti fel. Módszeréhez híven nem foglalkozik sokat a politikai történelemmel, azaz nem törődik az egymást követő nemzetgyűlések tárgyalásaival, teljesen mellőzi a hadi eseményeket és a diplomatiái tárgyalásokat, ezek helyett a társadalomnak igyekszik képét adni. Bonczkés alá veszi a francia társadalmat a forradalom előtt és a forradalom alatt; tanulmányozza az udvar erkölceit, a kiváltságolt osztályok a nemesség és papság multját, kiváltságait, szellemi műveltségét és anyagi helyzetét, a tizen-nyolczadik század francia társadalmát jellemző salonéletet s végre a harmadik rendnek a polgári osztálynak és a nemzet nagy tömegének a legalsó néposztálynak műveltségi állapotát és anyagi viszonyait. Kiváló művészettel adja elő a tizennyolczadik század-

ban uralkodó classikus szellem keletkezését, uralmának következményeit, a bölcészeti iskola befolyását és e kettőből a forradalmi szellem megalakulását és elterjedését. Rendkívül éles bírálat alá veszi az alkotmányozó gyűlés művét, a szelemet, mely e gyűlésben uralkodott s legnagyobb részben eddig ismeretlen adatok alapján megdöbbenő képet nyújt az alkotmányozó gyűlés megnyitása után azonnal Franciaország csaknem egész területére kiterjedő anarchiáról, Mint a forradalmi szellem eredetét ép oly behatóan tárgyalja a jakobinus szellem kifejlődését, a jakobinus párt alakulását, uralomra jutását és programját. Mindenütt ugyanazon pszichológiai módszer, mely éles bonczkés alá veszi a társadalom minden osztályának, a forradalom minden pártjának egyéneit, szigorú következetességgel fejti ki az eszméket és bontja szé- a doctrinákat. Egymást követik a tizenhatszázad század psychotlogiája, a forradalom psychotlogiája és a jakobinusok psychotlogiája telve brillans részletekkel, melyek Taine-nek a modern történetírók sorában kiváló helyet biztosítanak, de viszont oly részleteket tűntetve fel, melyeken bizonyos czélzatosság látszik átvonulni s melyek az egyoldalúság bélyegét félreismerhetlenül magukon viselik.

Talán nem csalódom, ha a Taine ez új művét jellemző egyoldalúságot legalább részben pszichológiai módszerének kizárólagos alkalmazására vezetem vissza, melylyel egy oly mélyreható átalakulásnak, mint a minő a francia forradalom volt, minden tényezőjét felölelni alig lehetett. Annyi bizonyos, hegy művének azon részletei, melyek az irodalomtörténelemben vágnak, pl. azon fejezetek, melyekben a francia „classicitas“ eredetét, kifejlődését és következményeit tárgyalja, állandó becsüek, és e nemben méltán a legsikerültebbek közé tartoznak, míg a szorosán vett történelmi események előadása ellen alapos kifogásokat lehet emelni. A forradalom minden phasisát a doctrinák fejlődése szerint magyarázza s az eszmék ezen interpretációjában a történelmi fejlődés nem egy tényezője elkerüli figyelmét. Nem ismer pl. egyéni momentumot, mi Ranke történetírásában oly kiváló szerepet játszik s mi, ha nem is oly nagy mérvben mint pl. az angol forradalomban, a francia forradalom egyes phasisaiban szintén érvényesült. Csaknem teljesen mellőzi a külvilágok alakulásának befolyását a forradalmi láz rohamos, vad kitöréseire s teljesen figyelmen kívül hagyja a hadi események élénk visszahatásait, a belviszonyok alakulására; tebát e tekintetben is ellentétes állást foglal el Rankeval, ki a történelmi fejlődés egyik impulsusát a nemzetek antagonismusában találja fel, mely küzdelem mindig felöleli a mivelődés terét is, s melynél az általános a részletest átalakítja és ez amarra visszahat.¹⁾ Kétségtelen, hogy a történe-

¹⁾ Ranke. Weltgeschichte. I Bd. Vorrede.

lem — úgy a mint azt ma felfogjuk — nem szorítkozhatik a hadi események krónikájára, sem a diplomatiái tárgyalások száraz elősorolására, de viszont még az ugynevezett művelődés történelem sem hagyhatja figyelmen kívül a külviszonyok alakulásából eredő impulsusokat s még kevésbé lehet mellőzni ezeket a francia forradalom történelménél, melyben a forradalmi kormány és az európai hatalmak között lezajlott óriási küzdelem minden phasisa oly szoros összefüggésben áll a belviszonyok alakulásával. E tényezők mellőzése teszi Taine előadását nem egy helyen hiányossá és ezen egyoldalúságot még élesebben kiemeli a szerző és a forradalom között nyilvánuló elvi ellentét.

Taine oly adathalmazból dolgozott, minő még eddig a forradalom egy történetirójának sem állott rendelkezésére s egyebet nem számítva már ez eddig ismeretlen adatok közlésével jelentékenyen elősegítette a forradalom tiszta világításba való helyezését. Azonban, bár egy kritikusának kifejezése szerint „bizonyítékai mint a záporosó hullanak ránk“ s pazar bőségükkel az elbeszélés menetét nem egyszer egyhanguvá és unalmassá teszik, mégis igen gyakran feltűnik, hogy az adatok felhasználásában nem gyakorolt kellő kritikát. Munkája minden lapján kéri az éles, legyőzhetlen ellenszenv a forradalom iránt. Midőn a francia társadalmat a forradalom különböző phasisaiban festi, ecsetje csak a fekete színt ismeri. Oly előszeretettel és bőséggel használja fel a forradalom nyílt vagy titkos elleneitől származó adatokat, mintha tollát nem a történetíró részrehajlatlansága, hanem a drámaíró hatásvadászata vezetné; mintha látszanék, hogy a képet, melyet festett, minél hatásosabbá törekedett tenni. Ha célja ez volt, ezt csakugyan elérte; mert előadása nyomán a forradalmi Franciaországról oly sötét képet kapunk, melyhez hasonlót a történelemben alig lehet találni, s mely önkénytelenül eszünkbe juttatja, hogy a szerző átélte a commune rettenetes napjait 1871-ben s talán ennek sötét benyomása alatt írta a jelenkori Franciaország megalakulását.

A mondottak után természetesen felmerül azon kérdés: vajon részrehajlatlan, minden előítéletől és célzatosságtól ment történelmi munkával állunk e szemközt? Maga Taine határozottan és erőlesen kijelenti műve előszavában, hogy semmi politikai párthoz nem tartozik, hogy midőn munkáját írni kezdette, nem voltak politikai elvei, sőt éppen azért tanulmányozta a forradalom történetét, hogy politikai elvekre tegyen szert. Azonban lehetetlen nem látni, hogy a történésznek ezen állítása, — melyet kétségbe vonni jogunk nincs — éles ellentétben áll azon határozott ellenszenvvel, mely a forradalom iránt művének minden lapján nyilvánul. Honnan ezen ellenmondás a szerző és műve között? A

philosophus történésznek egy szelleműs francia bírálója Leroy-Beaulieu¹⁾, ezen ellenmondás okát azon körülményben találja fel, hogy Taine mindenekelőtt bölcseész, még pedig dogmatikus bölcseész, ki a tudomány különböző szakaszaiba vágó művei mindenikére rányomta egy bizonyos tan bélyegét. E tan, melyet Taine egyformán alkalmaz az angol irodalom történelmére, a művészetek philosophiájára és a francia forradalom történelmére, s melyet Leroy-Beaulieu a körülmények elméletének nevez, a következő:²⁾

A uralkodó tehetségek, melyekből a történelmi események származnak, három forrásra vezethetők vissza u. m. a faj, környezet és időpontra. Ez a három őserő. Fajnak nevezzük a velünk született, öröklött dispositioakat, melyek rendesen a vérmérsékletben és a testalkatban megjelölt különbözőségekhez kapcsolódnak, s melyek a népek szerint változnak. Ez a leggazdagabb forrás vagy nem is annyira forrás — mondja Taine — mint inkább mély vízmedence, melybe a többi források századokon át öntöttek vizeiket. Második forrás a környezet. Az ember nem egyedül áll a világon, a természet és más emberek veszik körül; a fizikai vagy társadalmi körülmények megzavarják, vagy kiegészítik az adott természetet. Harmadik forrás az időpont, mennyiben a nemzeti jellem és a környezet működése az idő szerint különböző: e kettőnek hatása más egy korábbi időpontban és más egy későbbiben; mert az első időpontban létrejött eredmény már kihat a másodikra.

E tan adja a szabályt Taine-nek úgy az irodalomtörténelmi, mint a politikai események méltánylására. Az őserőktől függ a végeredmény, mely nagy vagy kicsiny a szerint, mint az alaperők nagyok, vagy kicsinyek a szerint, mint a faj, környezet és időpont összevágának vagy egymást megsemmisítik. Nem nehéz belátni, hogy e tan éles ellentétben áll a francia forradalommal, azon forradalommal, mely nem ismert az emberek között sem természetes, sem mesterséges határokat, mely nem francia, nem nemzeti, hanem emberjogokat követelt, s mely a népfelséget proklamálta tekintet nélkül fajra, tartományra és időre, szóval mindazon körülményekre, melyek Taine szerint a történelmi események eredményeit meghatározzák. „Lehet állítani — mondja Leroy-Beaulieu, — hogy a forradalom és a philosophus történész között éles antipathia létezik és a politikai nézeteltérésnél mélyebb eltérés; teljesen ellentétes módon fogják fel az embert és a társadalom haladását s miután mindketten egyforma bizalommal vannak eltelve tanajuk iránt és egyformán logikusok az ellentét özőttök annál élesebben nyilvánul.”

¹⁾ Un philosophe historien. Revue des Deux Mondes. 1882. évf.

²⁾ Lásd: Taine, Histoire de la littérature anglaise. Introduction.

A körülmények elmélete határozza meg tehát Taine ítéleteit, midőn a tizennyolczadik század philosophiai elméleteit az államról és az ezen philosophiai elméletek uralma alatt álló alkotmányozó gyűlés művét az 1791-ki alkotmányt tárgyalja.¹⁾ A tizennyolczadik század philosophusai a „classicitas“ szellemének befolyása alatt a természetes ember fölé egy mesterséges embert helyeztek, mely egyforma marad minden feltételek alatt, minden helyzetben, minden tartományban, minden században. „Ez ember — mondja Taine — érzékekkel felruházott és okoskodó lény, mely ily minőségben keresi a gyönyört, kerüli a fájdalmat és ebből kifolyólag jólétre törekszik. Huszonhat millió ily lény egyesítve ime a francia nép. Feltételezték, hogy ez emberek huszonnégy éves korukban születnek, szülők, múlt, hagyomány, kötelezettségek és haza nélkül és e korban először összejárva szerződésre lépnek egymás között. A szerződés pillanatában mindnyájan egyenlők, mindnyájan szabadok lévén, nincs ok rá, hogy szerződésük által egyiket a másik rovására előnybe részesítsék. Így mindnyájan egyenlők lesznek a törvény előtt, nem lesz kiváltságokkal felruházott személy, család vagy osztály; senki nem követelhet oly jogot, melytől a másik meg volna fosztva és senki sem hordhat oly terhet, melytől a másik fel volna mentve. Más részről mindnyájan szabadok lévén, mindenki a maga akaratával hozzájárulhat az akaratok összegéhez, mely az új társadalmat alkotja, tehát a maga részéről hozzá kell hogy járuljon a közös határozatokhoz. Csakis e feltétel alatt van lekötve; csakis azért tartozik tisztelni a törvényeket, mert résztvett azok készítésében, és csakis azért tartozik engedelmeskedni az előjáróknak, mert résztvett megválasztásukban. A nyilvános hatalmak kötelessége a legalázatosabb polgárt is souverenjük egyik tagjának ismerni el. Senki el nem idegenítheti vagy el nem vesztheti e részét a souverenitásból; ez elválaszthatlan személyétől s ha használatát át is engedi, birtokát megtartja. Szabadság, egyenlőség és testvériség, ezek a társadalmi szerződés első czikkei.“

Tökéletesen igaza van Taine-nek, hogy az alkotmányozó gyűlés e Rousseau-féle elvek befolyása alatt készítette munkáját s hogy a törvényhozó gyűlés és későbbben a convent teljesen ezen elvek uralma alatt állott. Ezekből vonták le a forradalom törvényhozói következetesen a polgár jogait, az alkotmány fővonásait, a főbb politikai és polgári törvényeket, röviden az új állam rendjét, alakját és szellemét. Nem nehéz ma — különösen a forradalom meghiúsult, szerencsétlen kísérleteire tekintve — belátni, hogy az alap hamis lévén a belőle vont következtetések sem vol-

¹⁾ La révolution. T. I. L'anarchie. Chap. II.

tak tarthatók, hogy ez elvek keresztülvitele a fennállott körülmények között legyőzhetlen akadályokba ütközött és Taine-nek okoskodása, melyben a körülmények elméletének alapján a társadalmi szerződés elveinek hamisságát kimutatja — habár a végeredményt tekintve újat épen nem mond — oly következetes és oly meggyőző, hogy méltán sorozhatjuk művének legszebb lapjai közé.

Alapos kifogásokat lehet emelni azonban Taine-nek ide fűzött további elmélkedései ellen, melyekben kimutatni törekszik, hogy miként kellett volna az alkotmányozó gyűlésnek eljárni, azaz: miként kellett volna a régi kormányrendszer tarthatatlanná vált épülete helyébe az újat felemelni. Mint rendesen történni szokott, az alkotmányozó gyűlés is szerencsésebb volt a romlásban, mint az alkotásban, de viszont Taine-nek is jobban sikerült az 1791-ki alkotmány megbírálása, mint azon elméletek, melyekkel nézete szerint az új alkotmány fogyatkozásai elkerülhetők lettek volna. Felveti azon kérdést, hogy szükséges volt-e a papi és nemesi rend eltörlése s akkent dönti el a kérdést, hogy elégséges lett volna a két rendet egyszerűen reformálni.¹⁾ Nyílt rokonszenve az angol alkotmányos élet iránt, melyben a főnemességnek és főpapságnak oly kiváló szerep jutott, e kérdés eldöntésénél elfeledtetni látszik vele a körülmények elméletét és e mellett egyenes ellenmondásba bonyolítja korábbi állításaival. Ő maga mutatta ki munkája első kötetében²⁾, melyben a régi kormányrendszert tárgyalta, a francia főnemesség és főpapság mély erkölcsi lehanyaglását, mint a forradalom előtti abszolutizmus egyik végzetes következményét tüntette fel, hogy a francia főnemesség és főpapság a 18. században elvesztette teljesen politikai jelentőségét s nem mutatott semmi vágyat, hogy az állam ügyeinek vezetését kezébe vegye, de nem is rendelkezett volna a szükséges képességgel arra, hogy az elavult, régi kormányrendszer helyébe a korszellem igényeinek megfelelő újat állítson. Ily előzmények után rója fel Taine végzetteljes hibául az alkotmányozó gyűlésnek, helyesebben a harmadik rendnek, hogy a reformokat nem angol szellemben t. i. a főnemesség és főpapság vezetése alatt igyekezett létesíteni s meleg védbeszédet tart az előbb oly sötét színekkel festett kiváltságolt osztályok mellett. „Nem volt még arisztokrácia — úgy mond, mely oly szabadelvű, oly humanus és a hasznos reformokra oly annyira hajlandó lett volna, mint a francia főnemesség 1789-ben.“³⁾ Eltekintve ezen ellenmondástól, lássuk mit mondanak a tények. Igaz ugyan, hogy a tizennyolcza-

¹⁾ La révolution. T. I. 188.

²⁾ L'ancien régime. Livre 2-ème. Chap. I. II. stb.

³⁾ La révolution. T. I. 192.

dik század philosophiájának humanitását vallani és hirdetni a francia főúri salonokban a divathoz tartozott; az is igaz, hogy e philosophia eszméinek rohamos elterjedésére e salonok nagyon sokat tettek, és azt sem lehet tagadni, hogy Mirabeau, Lafayette, Lally-Tollendal, Clermont-Tonnère s még többen ez arisztokráciából a reformokért őszintén lelkesedtek, de végezetre is — bármily szépek és számosak e kivételek — a francia főnemesség és főpapság túlnyomó többsége 1789 előtt minden komoly reformtörekvést megghiúsított. E főnemesség, melynek élén éppen a király testvére Artois gróf állott, volt az, mely hogy a reformáló minisztereket Turgot-t és Necker-t megbuktassa a király személye ellen irányuló aljas röpiratoktól, sőt a párisi csöcselék fellázításától sem riadott vissza; e főnemesség volt az, mely a király példáját a jobbagyság eltörlésére roppant többségében elvetette; e főnemesség volt az, mely Calonne minisztert, midőn ez Turgot tervére visszatérve az adó arányos felosztását javaslatba hozta az 1787-ik notable gyűlésén elbukatta s így a békés átalakulás utolsó lehetséges eszközét is merészen eldobta; és végre e főnemesség volt az, mely a rendek általános gyűlésének megnyitása után a harmadik renddel egyesülni oly hosszasan és oly makacsul vonakodott és két paraszt lázadást várt be, mielőtt a híres augusztus 4-ki éjszakán kiváltságairól lemondott volna. Maga Sybel — kit pedig a forradalom iránt rokonszenvvel vádolni nem lehet — azon nézeten van, hogy a kiváltságolt rendek döntő szava mellett minden tervbe vett reform szép ígéret maradt volna.¹⁾ Taine úgy látzik megfélekedezett minő különbség létezett az angol és francia főnemesség között: az első századok óta együtt élt és érezett a néppel, melylyel megosztotta a terheket és jogokat, a második századok óta különválva a néptől még a viharos átalakulás félreismerhetlen előjelei között, a forradalom küszöbén is vonakodott kiváltságairól lemondani és a nemzet nagy tömegét magához emelni.

A forradalom eseményeinek egyoldalú felfogására mutat az, midőn Taine az alkotmányozó gyűlés magatartását a kiváltságolt rendekkel szemben csupán azzal indokolja, hogy az alkotmányozó gyűlés tagjai a tizenharmadik század philosophiájának, kiválóan a Contrat social-nak hamis eszméivel eltelve az abszolút egyenlőséget akarták megalapítani, mindenkinek egyforma részt biztosítva a kormányzásban. Ki tagadhatná a Rousseau-féle eszmék nagy befolyását a forradalom alkotásaira; de vajon csupán ezen eszméknek lehet-e tulajdonítani a régi kormányrendszer teljes megsemmisítését és az átalakulás erőszakos menetét? A philoso-

¹⁾ Geschichte der Revolutionszeit. I. Bd. 54.

phiai eszmék is a kiváltságolt rendek ellenséges magatartása a reformokkal szemben egyformán közreműködtek a minden ízében bomlásnak indult s már régóta tarthatatlanná vált rendszer megsemmisítésére. Általában Taine előadásában az udvar és a nemeség, valamint a papság ártatlan magatartása, valóságos mátyás szerepe a forradalom alatt bámulatunkat kelti fel s csaknem érthetetlen. Minden *actio* *reactio*t szül; a harmadik rend első győzelmét, mely a három rend egyesülésében nyilvánult, nyomban követték az udvar ellentörekvései, melyeket, ha a forradalom iránt méltányosak akarunk lenni, figyelmen kívül hagyni nem lehet. Annyi legalább is bizonyos, hogy a július 14-iki valamint az október 5- és 6-iki döntő fordulatot jelző események előidézésében ép oly része volt az udvar *reactionarius* törekvéseinek, mint az alkotmányozó gyűlésben hangoztatott elvek által felkeltett forradalmi láznak.

Mint már megjegyeztem, abban teljesen igazat adhatunk Taine-nek, hogy az alkotmányozó gyűlés az újjáalakításban nem volt szerencsés. Az 1791-iki alkotmány, mint Sybel megjegyzi¹⁾, minden kormányt, királyságot vagy köztársaságot egyformán lehetetlenné tett, de a méltányosság a forradalom iránt itt is megkívánja azon körülmény tekintetbe vételét, hogy az alkotmányozó gyűlés Franciaország új szervezetének megteremtésénél történelmi előzményekre nem támaszkodhatott. Richelieu és XIV Lajos ismeretes rendszere, melynek legtalálhatóbb jellemzését maga XIV Lajos adta e híres mondatában „l'état c'est moi“ a politikai szabadságnak még hagyományait is megsemmisítette. Nem voltak itt rendi gyűlések, nem voltak politikai jogokkal felruházott városok, midőn tehát az absolutismus rendszere tarthatatlanná vált, nem részleges reformokról, hanem teljes újjáalakításról lehetett szó. Kétségtelen, hogy az alkotmányozó gyűlésre ily körülmények között óriási feladat várakozott és az is bizonyos, hogy az alkotmányozó gyűlés tagjainál hiányzott e fontos munkára a szükséges politikai képzettség. Taine új művének egyik legszebb részlete, hol a genialis szerző kimutatja, hogy már az alkotmány élére állított emberjogok lehetetlenné tették volna az alkotmány s általában egy rendes kormány fennállását. „E nyilatkozik minden cikke — mondja Taine — az emberi társadalom ellen irányzott tör. E természetes és elvülhetlen jogok közé a törvényhozó felvette „az ellenszegülést az elnyomással szemben.“ Ime a természetes okoskodás. El vagyunk nyomva, tehát szegülünk ellen és ragadjunk fegyvert. A törvényhozó szerint „a társadalomnak joga van számadásra vonni minden köztisztviselőt.“ Menjünk tehát a város-

¹⁾ Geschichte der Revolutionszeit. I. 247.

házához, vonjuk kérdőre lanyha vagy gyanús tisztviselőinket, tart-suk szemmel tanácskozásaikat, győződünk meg, hogy üldözik-e a papokat, lefegyverzik-e az aristokratákat, akadályozzuk meg, hogy a nép ellen működjenek s hozzuk mozgásba e rossz szolgál-kat. A törvényhozó szerint „minden polgárnak joga van szemé-lyesen vagy képviselője által hozzájárulni a törvény készítéséhez.“ Tehát le a három frank adó által kiváltságolt választókkal, le az activ polgárok új aristokráciájával; adjuk vissza a két millió pro-letárnak a szavazatjogot, mit az alkotmány csalárdul elvont tőlök. A törvényhozó szerint „az emberek szabadoknak és jogokban egyenlőknek születnek és szabadok, jogokban egyenlők maradnak.“ Következésképpen senki ki ne zárassék a nemzetörökségből, mind-nyájoknak, a szegényeknek is fegyvert, lándzsát vagy puskát kell adni, hogy védjék a szabadságot. A nyilatkozat szavai szerint „a közhivatalok nem adhatók el és nem örökölhethetők.“ Tehát az örö-kös királyság törvénytelen; menjünk a Tuillériákba és forgassuk fel a trónt. A nyilatkozat szavai szerint „a törvény a közakarat kifejezése.“ Hallgassatok ez utczai zajra, e petitiókra, melyek az ország minden városából érkeznek: ime a közakarat, az élő tör-vény, mely eltörli az írott törvényt. E czimen néhány párizsi clubb vezetői le fogják tenni a királyt; erőszakolni fogják a tör-vényhozó gyűlést s meg fogják tizedelni a conventet. Más szóval a lármázó, a pártoskodó kisebbség a souveren nemzet helyébe lép és ezután mi sem gátolja abban, hogy azt tegye mi neki tetszik és akkor tegye mikor neki tetszik. Mert az alkotmány játéka kezébe adta a valódi hatalmat és az alkotmány bevezetése meg-adta a jog látszatát.“¹⁾

Ime az utopisták akadémiájának műve — mint Taine az alkotmányozó gyűlést nevezi — a kritika világításában, megfosztva a legendától, mely a bölcsesség dicsfényével vonta be, s mely tarthatatlanságának okait mindenféle, bukásához némileg szintén hozzájáruló külső okokban kereste s csak az igazi okot nem tudta vagy nem akarta felfedezni, mely magában az alkotmányban rej-lett. Minő különbség Taine között, ki ezen alkotmányt játéknak nevezi, és Mignet között, ki egyéb hibát nem talált benne, mint azt, hogy a király tekintélye nagyon alá volt rendelve a nép ha-talmainak s bukásának okait nem annyira önmagában, mint sokkal inkább a forradalom által megsértett érdekek ellenségeskedésében találja fel.²⁾ Ugy vélem nem nehéz a két vélemény jogosultsága fölött dönteni; Taine-nek imént idézett fejtegetése az emberjogok-ról minden kétségen felül helyezi, hogy azon alkotmány, mely

¹⁾ La révolution. T. I. 275. 276.

²⁾ Histoire de la révolution française, Chap. IV.

bevezetésül ily veszélyes, mert tetszés szerint értelmezhető elveket állított fel, bukásának okait önmagában hordozta.

E szigorú, sőt mint kimutatni megkíséreltem, némely pontban túlszigorú, sőt méltánytalan ítélet az alkotmányozó gyűlés és az 1791. ki alkotmány fölött jelzi az irányt és szellemet, melyben Taine a forradalom bírálatánál előre halad. Rendszeréből folyó következetességgel rombolja le a forradalom hagyományos történelmét, melyet a jelen század első felének politikai iránya emelt fel s minden kimélet nélkül oszlatja el a hamis diésfényt, melylyel a francia nemzet kegyelete a forradalom tényeinek és szereplőinek legtöbbjét felövezte. A forradalmi láz növekvésével ellenszenve a forradalom iránt természetesen mind élesebb alakban jut kifejezésre. Ha már a forradalom kezdetén a nagy átalakulásnak csak sötét oldalát látta és az ennek szép napjait jellemző, az egész nemzetre kiterjedő naiv lelkesedést és eszményi rajongást egy szóval sem tudta méltányolni, úgy most midőn a forradalom csakugyan rettenetessé kezd válni, még kevésbé hajlandó a forradalomnak a legkisebb mértékben is igazat adni. A törvényhozó gyűlés, — melyet Thiers az alkotmányozó gyűléssel összehasonlítva a talentumok új nemzedékének nevezett¹⁾, Taine szerint korlátolt, gyöngé szellemekből állott; zugügyvédek vitték benne a vezérszerepet, kiknek jellemző sajátsága a felületes míveltség, a classicus pedanteria és az üres szóokoskodás.²⁾ Különösen lesújtó az ítélet, mit az ábrándképeket hajhászó egy eszményi köztársaságért rajongó girondiakra mond ki. Vádjai, miket e párt ellen emel, nagyon is jogosultak. Eltelve metaphysikai conceptiokkal, Plutarch hőseiről álmadozva a girondiak nagy embereknek, államférfiaknak képzeltek magokat s minden aggodalom nélkül szövetkeztek a banditákkal, hogy a tökéletes társadalmat megalapítsák. E párt használta fel először a párizsi csőcseléket és szoktatta azon fegyverhez, melylyel az nemsokára a törvényhozó gyűlést és egész Franciaországot leigázta; e párt készítette elő a terrorizmust is, midőn 1792. áprilisban a királyt a háboru megizenésére kényszerítette. E pontnál intézi Taine a leghevesebb és legjogosultabb támadást a forradalom legendája ellen. Thiers és Mignet előadásai után uralkodó nézetté vált a történetírásban, hogy a forradalom eszméi Európa fejedelmeit fegyverfogásra bírták, hogy a rettenetes háborút, mely éveken át sújtotta Európa legmíveltebb és leggazdagabb államait, a fejedelmek idézték elő, nem Franciaország s hogy végre a törvényhozó gyűlés, midőn XVI. Lajost hadizenetre bírta, csak elismerte azon helyzetet, me-

¹⁾ Histoire de la révolution. I, 170.

²⁾ La révolution. T. II. La conquête jacobine Chap. IV.

lyet a fejedelmek teremtettek meg. Szóval Európa provokált és támadott, Franciaország csak védekezett.¹⁾ Egy német történetíró Sybel volt az, ki e felfogást először megtámadta s annak hamiságát a különböző állami levéltárakban szerzett adatok alapján kimutatta.²⁾ Lényileg midőn Brissot a girondiak diplomatája a törvényhozó gyűlésben a háboru kérdését felvetette, az általános világhelyzet a következő volt: Oroszország és Svédország kívánták a háborut, a spanyol és a szárd udvaroknál sokat beszéltek arról, és úgy látszott, hogy Poroszország is engedni fog az orosz és svéd előterjesztéseknek, bár bizonyos volt, hogy Ausztria nélkül a háborura nem vállalkozhatott. Amde Leopold határozottan fenn akarta a békét tartani Franciaországgal, részint bizalmatlanságból Poroszország iránt a lengyel kérdés miatt, részint aggodalomból Belgium elvesztése miatt s végre azért is, mert XVI Lajos hozzá intézett leveleiben a háborut határozottan ellenezte. A külügyi viszonyok ily állása mellett az emigránsok mintegy négyezer főből álló csapata Coblenz, Worms és Eitenheimban a francia törvényhozó gyűlésnek alig adhatott okot komoly aggodalomra s Leopold, hogy még ezen okot is eltávolítsa kiadta a rendeletet az emigráns csapatok felosztatására, mit a trieri érsek, kinek területén az emigráns csapatok állottak, sietett is teljesíteni, mihelyt a francia törvényhozó gyűlés harcias hangulatáról értesült. Világos, hogy ily körülmények között Franciaország hadizenetét önvédelemnek tekinteni nem lehet és Sybel nyomán haladva Taine igen érdekesen mutatja ki,³⁾ hogy minő egészen más természetű indokok vezették a girondiakat a végzetes háboru megkezdésére. „Mindig az alkotmányt tölték előnkbe — így nyilatkozott később Brissot — és az alkotmányt csak a háboru által lehetett megdönteni.” Tehát az annyit vitatott diplomatiái sérelmek csak ürügyül szolgáltak, a háboru megindítása összefügg a törvényes rend felborításával. A girondiak valódi célja, midőn XVI Lajost a hadizenetre kényszerítették az volt, hogy a kívülről felidézett veszélyek között kezökbe kerítsék a hatalmat, megcsinálják a második forradalmat, életbe léptessék a köztársasági kormányformát s megvalósítsák a teljes egyenlőség eszméjét. Háboru nélkül e célzt nem érhetnék volna el; mert a nemzet nagy tömege beférfadt volt már az anarchiába és utálattal fordult el az anarchia vezetőitől. Ha a belső zavarokra a kívülről fenyegető veszélyek vissza nem hatnak, a közvélemény megváltozik, minden arra mutat, hogy a nemzet végre is a rend védői mellett és a rendtelenségre izgatók ellen nyilatkozott volna. Ellenben a háboru teljesen megvál-

¹⁾ Lásd: Thiers i. m. I, 203.

²⁾ Geschichte der Revolutionszeit I, 298.

³⁾ La révolution. T. II. 137.

toztatta a dolgok alakját. Nem a rend és a rendetlenség között kellett választani, hanem a régi és az új kormányrendszer között, mert a határon az idegen hadseregek mögött az emigránsok állottak. A rázkódás rettenetes volt különösen a nemzet azon nagy részénél, mely a régi kormányrendszer terhét egyedül hordozta s mely előtt nagyon is tisztán állott a különbség múlt és jelen helyzete között. Az invasio láttára egy új érzet ébredt fel a nagy tömegnél: a plebejus, az alattvaló, a szegény büszkesége, azon plebejus büszkesége, ki pár év óta minden várakozáson és mértéken felül élvezte az egyenlőséget, függetlenséget és uralmat. „Képzeljük most — mondja Taine, — e tömeg ingerültségét és dühét, midőn a határon megpillantja régi urait korbáccsal kezökben. Nincs oly gyanakvó, vak, erőszakos érzelem, mint ez, melyet oly könnyen rá lehetne uszítani nemcsak a külső ellenségre, hanem még inkább és első sorban a belső, a képzelt ellenségre a királyra, a miniszterekre, a nemesekre és a papokra.“ A girondiak ébresztették fel ez érzelmet, ők vezették be a párizsi csöceseléket a politikai arenába; az ő művek június 20-ika és augusztus 10-ike. Ez időpontig girondiak és jakobinusok együtt haladtak, mindkét párt egyetértett a fennálló törvényes rend felforgatásában, de midőn ezt elérték, a szakadásnak be kellett következni. A girondiak is ép oly határozott köztársaságiak voltak, mint a jakobinusok, ép oly ellenségei a hagyománynak és ép oly szenvedélyes apostolai az észnek, „de a politikai előitéletek alatt — mondja Taine — megőrizték a társadalmi szokásokat, vissza-riadtak a rendetlenségtől nemcsak, mint logikusok, hanem mint művelt emberek is. Nem tudták és nem akarták utánozni Danton durva modorát és népies szólásait; nem mentek, mint Robespierre, egy asztaloshoz lakni, hogy ennek családi körében éljenek. Dogmájok szűk keretében őszinték és következetesek maradtak; nem riadtak vissza semmi eszköztől, hogy ideális köztársaságukat megalapítsák, de a mint a királyságot megbuktatni sikerült, kibontakozni törekedtek a barbárságból s rendes kormányt akartak teremteni. E ponton tértek el tőlük a tiszta jakobinusok, kik a rablást, a gyilkolást, a csöceselék uralmát szóval a terrorismust állandóvá tenni törekedtek.¹⁾

Mint a girondiak legendáját ép oly határozottan és ép oly sikerrel támadja meg Taine azon felfogást, mely Franciaország megmentését az 1793-iki válságos viszonyok között a rémuralom rendszerének tulajdonítja.²⁾ Tény az, hogy a francia nemzet megmentette önmagát, daczára annak, hogy a rémuralmárok kormányozták. Igaz ugyan — mondja Taine, — hogy a május 30-iki

¹⁾ La révolution. T. II. 380. l.

²⁾ La révolution. T. II. 475. l.

és június 2-iki események hírére, az iszonyodás első pillanatában Lyon, Marseille, Toulon, Nîmes, Bordeaux, Caen és más városok felkeltek a helyi jakobinusok ellen, de korántsem gondoltak arra, hogy államot képezzenek az államban, mint a jakobinusok állították. Lyon és Vendée lakóinak kivételével, kiket a párizsi despoták eszélytelen követelései a végletekre kényszerítettek, egy francia város sem tett kísérletet, hogy megtörje a köztársaság egységét. Franciaország, a haza forgott a veszélyben és a francia nemzet követte a zászlótartót, bárki volt is az, csak azt kívánta tőle, hogy szilárd kezekkel tartsa a haza zászlóját. Augusztus 10-ike, de főképpen január 21-ike óta nem lehetett többé szó alkudozásról a régi kormányrendszerrel; nem lehetett többé szó e kormányrendszer átalakításáról a modern igényeknek megfelelően, nem lehetett többé szó mérsékelt monarchiáról, parlamentaris kormányról. Sokkal magasabb érdekek forogtak koezkn: el kellett hárítani az idegen hadseregek invasióját, a leigáztatást, az emigránsok boszuját a régi kormányrendszer, a régi szolgaság viszszerítését. Francia nemzet nagy tömege érezte ezt s míg egyfelől e körülmény magyarázza meg a magas lelkesedést, a rendkívüli erőfeszítéseket és áldozatokat; addig másfelől ugyancsak e körülmény teszi érthetővé azon különös tényt, hogy egy nagy nemzet oly hosszasan tudta tűrni és szolgálni e méltatlan kormányt.

E forradalmi jakobinus kormány festésénél érvényesíti Taine pszichologiai módszerét legszebben és leghatásosabban. Bonczkés alá veszi a jakobinus programmot, a jakobinus kormányt, kormányzókat és kormányzottakat. A legapróbb részletekig tanulmányozta és írja le a kormány szervezetét, szerveinek működését, uralmát, erkölceit, tehetségeit és céljait s eltérve eddig követett eljárásától bemutat egy néhányat a rémuralom vezérférfiaiból, az istenített jakobinus szellem legkiválóbb példányaiból.¹⁾ Három ember foglalja el itt az első helyet, „szellemök és szívök hibás alkatánál fogva a jakobinus program legképesítettebb végrehajtói“ Marat, Danton és Robespierre. A három között a legszörnyűbb, az örültség határszélén álló Marat, egyike azon eszméletnél levő örülteknek, kiket nem zárnak el, de a kik azért nem kevésbé veszélyesek. Betegsége orvosi műszóval élve a nagyravágás deliriama, melynek forrásai az itélő tehetség megzavarodása és az óriás mérvű önszeretet. Soha sem látva a dolgokat természetesen színözön, meggyőződve, hogy lángeszű és erőnyes, betegsége természetesen foljában a nagyravágás deliriumából kifejlődik az üldözések manijája. Mindenütt cselszövényt és össze-

¹⁾ La révolution. T. III. Le gouvernement révolutionnaire. Livre 3-ème. Chap. I.

esküvést lát. A forradalom előtt az akadémikusok és philosophusok az összeesküvők, kik tudományos charlatanságait megbélyegezték a forradalom alatt Necker, Bailly, Lafayette, később Roland, Brissot, Vergniaud, az egész girondi párt, szóval mindazok, kik politikai nézeteivel helyesebben a tömeges gyilkolás elméletével összeütközésbe jutottak. Mindezek természetesen a személyében megtestesült erény és lángész ellen törnek, mindezek halálos elleni a népnek s ez állandó lidércnyomás egyesülve a nagyragyás delíriumával és az üldözés manijával az emberölés monomaniájára vezetett.

Egészen más eredményt nyújt Taine pszichologiai vizsgálata a jakobinus kormány kiváló és érdekes alakjánál Danton-nál. Ez utóbbiban semmi sincs Marat örültségéből, ellenkezőleg szelleme tiszta és egészséges, ítélletének szabadságát nem korlátozzák abstract előítéletek s végre politikai tehetsége oly nagy, minőt — kivéve Mirabeaut — a forradalom egyik alakj. sem mutathat fel. De a kiváló tulajdonok Danton-nál a barbar erkölseivel és szenvedélyeivel, egyesülnek azon barbaréval, ki a magához hasonlókat vezetésére szűletett. Nyugtalan szelleme nem fért össze a régi társadalom szabályos fegyelmével s szenvedélylyel vetette magát a forradalom árájába; a szétbomló és újra alakuló társadalom forrongásaiban találta fel igazi elemét. Nem ismer sem physikai, sem erkölcsi undort, fraternizál a részegekkel, üdvözli a szeptemberi mészárlás végrehajtóit, pajtáskodik a tolvajokkal s mindenféle gonosztevőkkel. Helyes szempillantással felfogja teljesen a jakobinus gondolatot; tisztán áll előtte a cél s minden habozás nélkül használja fel a fegyveres hódítást és a megfélemlítést eszközül a párizsi jakobinusok despotismusának megalapítására. Ő vezeti a forradalom nagy napjait augusztus 10-két, szeptember 2-ikát, május 31-ikét, június 2-ikát, tőle erednek a forradalom döntő rendszabályai, ő állítja össze a rémuralmi kormány gépezetét. De a „csöcselék Mirabeau“-ja még sem volt alkalmas a gépezet vezetésére. Szívében benne volt minden eredeti ösztön, jó és rossz egyaránt; elődézhette a szeptemberi mészárlásokat, de érzékenysége fellázadt a határtalan, a rendszeres gyilkolás ellen. Ez tette képtelenné a forradalom vezetésére s ez okozta bukását.

Teljesen elűt Danton-tól és némely vonásban Marathoz közeledik az igazi jakobinusok bálványa Robespierre. Korlátolt elméjü. charlatán és pedáns, de a forradalomban, mely „mesterséges és szónoki tragedia“ övé az első szerep. Marat az „örült“ és Danton a „barbar“ másod sorba szorulnak és végre egészen elenyésznek mellette. Jellemének alapvonása, mint Maratnál, az önhiúság, melyet hízolgői három évi nyilvános szereplése alatt óriásivá növelnek. „Egyedül Robespierre találta fel a polgár eszményi

alakját. Egyedül Robespierre teljesíti pontosan túlzás és fogatkozás nélkül a polgári kötelezettségeket. Egyedül Robespierre méltó, egyedül ő alkalmas a forradalom vezetésére.“ Ez a dicsőhimnus, melyet bámulói szüntelen zengenek s melyet ő maga is minden nap ismétel, hol halkabban, hol hangosabban. Mint Marat úgy ő is üldözött, mint ez úgy ő is szünetlenül martyságát hangoztatja s természetesen mint Marat úgy ő is maga körül csak romlottakat, cselszövöket és árulókat lát. Rettenetes gyanuja, mely nála a teljes bizonyossággal egyjelentőségű, még rettenetesebbé válik azáltal, hogy nemcsak az aristokratákra és gazdagokra terjed ki, hanem az atheistákra és becstelenségekre is. „Minden aristokrata romlott és minden romlott ember aristokrata, mert a köztársasági kormány és a közerköles egy és ugyanaz.“ Hová Marat egy ugrással ért el, oda ő három évig halad, de végre eljut a szélső pontra s elsajátítja az örült politikáját czélját, és eszközeit, azon különbséggel, hogy félénk, nyugtalan természeténél fogva a forradalomnak inkább papája, mint dictatora akar lenni. Gondosan kikerüli, hogy törvénytelen tettet parancsoljon, vagy hajtson végre; ezt a Danton és Marat-féle emberekre bizza, kik szükség esetén nyakig belemásznak a sárba, míg ő nála nem szabad, hogy semmi bemocskolja a becsületes ember és a tökéletes polgár ruháját. Képmutatása minden képzeletet felülhalad. „Sem Molière Tartuf-ben, sem Shakespeare III. Richardban — mondja Taine — nem mertek színpadra vinni oly képmutatót, ki meg legyen győződve őszinteségéről, egy Kaint, ki magát Abelnek higgyje.“ Ily ember Robespierre a forradalom nagyszerű színpadán; ilyen kiválóan dicsősége legszebb napján 1794 junius 8-kán az örök lény ünnepén, mely tanának viszhangozó diadala és pápaságának hivatalos szentesítése. Két személy van benne, mint a forradalomban, melyet képvisel, a látszó, a külső, a kimutatott, és a be nem vallott, a színlelt, a belső, az előbbtől eltakart.

Hogy minő volt a jakobinusok által kormányzott franczia nemzet állapota a rémuralom alatt, arról — a forradalom irodalmának roppant gazdagsága mellett is — csak most Taine munkája nyomán alkothatunk igaz képet.¹⁾ Ki nem ismerné a párizsi vértörvényszék rettenetes működését, a lyoni, nantes-i, marseillei és toulon-i vérengzéseket, ki nem ismerné a forradalmi kormány kegyetlen rendszabályait a papok, nemesek és gyazdagok ellen? Ezek a legélesebben jelzett vonások a terroristák működésében, de korántsem egyedüliek, melyek mellett a halványabb vonások figyelmet nem érdemelnének. A kiküldött képviselők, a modern proconsulok Lebon Arras-ban, Saint-Just Strassburgban, Duquesnoy

¹⁾ La révolution. T. III. Livr. 4-ème.

Metzben, Dumont Amiensben stb. méltán sorakoznak híresebb társaikhoz Robespierre-hez Párizsban, Carrier-hez Nantes-ben, Collet d'Herbois-hoz Lyonban s ezek mellett bár kevesebb zajjal, de teljesen megegyező szellemben működött a párizsi jakobinus clubból kibocsátott közigazgatási személyzet Franciaország minden departement-jában. Nem kevesebb mint 178, részben vándorló forradalmi törvényszék működött Párizson kívül s hogy a párizsihoz nem méltatlan eredménnyel, mutatja az, hogy pl. a kis Orange városokban e törvényszék a rémuralom tizennégy havi tartama alatt 331 embert küldött a vérpadra. A jakobinus socialismus egyenlősítő elvének megfelelően a forradalmi kormány irtó hadat izent nemcsak a születés, hanem a gazdagság és méltóság által nyert felsőbb társadalmi állás ellen is, de csapásai nem kerülték ki a nemzet nagy tömegét a legalsó néposztályt sem. Az egyenlőség elvéből levonták a legvégső következtetéseket s szabályúl állították fel, hogy törvénytelen minden köz- vagy magán előny, miben nem mindnyájan, hanem csak egyesek részesülnek. Aristokrata tehát mindenki, kinek két jó ruhája van, mert sokaknak csak egy van és az is rozsz. Aristokrata, kinek jó cipői vannak, mert sokan mezitláb járnak. Aristokrata az is, kinek bármily parányi tőkéje van pénzben, vagy természetben, egy kunyhója vagy keservesen összegyűjtött husz, harmincz talléa. Csakis a koldusok az igazi hazafiak. kiknek semmi vagyonuk nincs, kik egyik napról a másikra élnek." E jakobinus felfogás szerint „a földművelők csaknem mind aristokraták és a kereskedők ellenforradalmárok; kiválóan pedig a korcsmárosok, pékek és mészárosok összeesküvők, belső ellenségek. kiknek aristokratiája jakobinus kifejezés szerint türhetetlen." Nem csoda tehát, ha ily elvek uralma alatt a lefejezettek, letartóztatottak és emigránsok lajstromában a nép legalsó osztályából kikerült egyének száma tetemesen túlhaladta a közép és felső osztályból szedett áldozatok számát. Hasonló eredményre jut Taine a közgazdasági viszonyok vizsgálatánál. Igaz ugyan, hogy a forradalmi kormány socialis politikája közvetve és közvetlenül a gazdagokat támadta meg első sorban, de a maximum — az 1794 és 1795-ben szüntelen dühöngő énségnek nem eredménye hanem épen leggazdagabb forrása, — nem a vagyonos közép és felső osztályt, hanem az alsó osztályt, a kiskereskedőket, földművelőket és a munkásokat juttatta véginiségre. A kép, melyet Taine ez alsó néposztály anyagi helyzetéről a terrorismus alatt ad, mélyen megdöbbenő és könnyen érthetővé teszi a Robespierre bukása után bekövetkezett mély és általános visszahatást minden ellen, mi a jakobinus kormányra emlékeztetett.

A mondottak után természetesen hangzik a lesújtó ítélet,

mit Taine a conventre mond ki.¹⁾ „Nem volt e gyűlésben — így kiált fel az egykoru Barbé-Marbois-val — ötven tiszteletre-méltó ember, kinek jelleme öntudatot adott volna s kinek joga lett volna fejét egyenesen hordani. Kérlelhetlenül elítéli a conventet úgy Robespierre bukása előtt mint azután, minden tényének és rendeletének fő rúgójául az aljasságot és egoismust jelöli meg s feltétlenül védelmébe veszi a thermidor 9-ike után keletkezett visszahatást, még akkor is, midőn ez elhagyva a törvényes utat a forradalom terére csapott át. Bármily kevés rokonszenvet érdemel is a convent, lehetetlen nem látni, hogy a Taine ítélete túlszigoru sőt az utóbbi pontnál t. i. a vendemaire 13-iki royalista színezetű felkelés dicsőítésénél határozottan méltá-tyalan; annyival inkább, mert Taine ezuttal oly elvet vesz védelme alá, melyet mindaddig, míg azt a jakobinusok hangoztatták és gyakorolták, nem szűnt meg kérlelhetlenül ostorozni. Ez a forradalom történelmében oly nagy szerepet játszó népfelség, melyet akként formuláztak, hogy az összegyűlt nép jelenlétében, minden alkotmányos tekintély hatalma megszűnik, Ennek alapján követelte a párizsi polgárság, mint előbb a jakobinus esőcselék, úgy most ez is a francia nemzettel azonosítva magát, a convent feloszlását és az új alkotmány életbe léptetését s midőn a convent nem engedett, ennek alapján lépett 1795 október 5-ikén határozott royalista vezetők alatt az erőszak, a nyílt felkelés útjára. Taine nem a legbizhatóbb adatokkal igyekszik bebizonyítani, hogy a felkelők célja nem a köztársaság megbuktatása és a királyság visszaállítása, hanem egyszerűen a fennálló kormány tagjainak eltávolítása volt és a felkelést nem politikai, hanem erkölcsi felkelésnek nevezi, mely a kormány élén álló bűnösök ellen irányult.²⁾ Bármiként álljon is a dolog, azaz bármi volt is a felkelés célja, tény az, hogy a párizsi polgárság 1795 október 5-kén ugyanolyan — Taine által is élesen elítélt — eszközt használt célja elérésére, mint a jakobinusok augusztus 10-kén, május 31-kén, június 2-kán s több más alkalommal, következésképp a conventnek, mely a hatalmat nem Párizs városától, hanem a francia nemzettől kapta, nemcsak joga, de kötelessége volt a fegyveres támadást fegyveres erővel utasítani vissza.

Az 1795 végén életbe lépett új alkotmányt, mely a törvényhozó hatalmat az ötszázak és a vének tanácsa között megosztotta és a végrehajtó hatalmat öt director kezébe tette le, Taine nem veszi bírálat alá, hanem annál élesebben elítéli³⁾ a directorok hatalomkezelését, mely kifelé az erőszakosságok és benn az alkot-

¹⁾ La révolution. T. III, 557.

²⁾ La révolution. T. III, 565.

³⁾ La révolution. T. III. Livre 5-ème.

mánysértések hosszú sorozata. Egymást követik a pártok merényletei egymás és az alkotmány ellen, s ezeknek végzetes hatása alatt a fiatal köztársaság „oly betegségbe esett, melynek nincs neve, mely rendszeren csak a régi kormányokat szokta érni t. i. a végelgyengülés bizonyos nemébe. Senki nem tett erőfeszítést, hogy megdöntse, de ő maga elveszteni látszott erejét, hogy egyenesen álljon.“ A polgári társadalom teljes bomlásnak indult; „a jakobinus köztársaság — mondja Taine — még él ugyan, de orvosai és szolgálói már hangosan beszélnek temetéséről, mint az idegenek, az örökösök a haldokló szobájában, mint Tiberius környezői a misenumi császári palotában. Ha a haldokló késik meghalni, valaki siettetni fogja. A bűnnel terhelt és vétkektől rothadó vén szörny hörög bibor vánkosan; szemei zárva, ütere elhal, lélekzete fogy. Ágya körül csoportokban caprei kicsapongásainak és római gyilkosságának szolgálói és bakói nyilvánosan osztoznak az új kormány fölött; a réginek vége van, egy holttest előtt nem szükség az illemre ügyelni és hallgatni. Hirtelen a haldokló felnyitja szemeit és beszél: enni kér. A katonai tribun habozás nélkül kiüritti a termet, beborítja az öreg fejét vánkosokkal és sietteti az utolsó sohajt.“¹⁾ Mint Tiberius úgy halt meg a jakobinus köztársaság. Hogy ki volt a katonai tribun, ki a haldokló végső perceit rövidítette, nem nehéz kitalálni: Bonaparte Napoleon.

E sötét képpel zárja be Taine a forradalom történelmét, melylyel kezdettől fogva az utolsó pillanatig homlokegyenest ellenkező állást foglalt el, s mely nézete szerint alig áll egyébből, mint a végzetteljes hibák és a rettenetes bűnök szakadatlan sorozatából. Munkája felfogásunkat a forradalom történelméről — legalább mi a forradalom főbb momentumait illeti -- alig változtatja meg, pszichológiai módszere a legtöbb esetben csak igazolja a Tocqueville, Mortimer Ternaux és kiválóan a Sybel által már részben bőven okadatolt, részben csak egyszerűen jelzett tényállásokat, de nézetem szerint munkájának érdeme nem is ebben, hanem azon körülményben rejlik, hogy ismeretünket a forradalomról, a francia nemzet társadalmi osztályainak helyzetéről e viharos átalakulás korszakában rendkívül sok új adattal gazdagítja s rámutat a forradalomnak nemcsak politikai, hanem socialis jellegére is. Mint már megjegyeztem, Taine oly adathalmazból dolgozott, mint előtte senki és széleskörű kutatásának egyik igen fontos eredménye, hogy most először kapjuk nemcsak Párizsnak és az egymást követő nemzetgyűléseknek, hanem a vidéknek szóval egész franciaországnak történelmét. E mellett Taine az első francia történetíró, ki kiméltelenül feltárja a forradalom által

¹⁾ La révolution. T. III. 628.

Franciaország testén ütött sebeket s merész kézzel széttépi a forradalom legendáját, mely iránt a kegyelet a francia nemzetnek annyira vérévé változott, hogy minden támadást ellene, ha idegenektől jött, bizalmatlansággal visszautasított.¹⁾ Remélhetőleg a Taine által kijelölt irány — ennek túlzásai vagy tán helyesebben ennek egyoldalúsága nélkül a forradalom történelmének irodalmában nem marad követők nélkül; „mert a forradalom póre — mint egy híres francia kritikus megjegyezte²⁾ — még nem végződött be“ s alig hiszem, hogy Taine-nek azóta kimondott ítéletét akár a közvélemény, akár a történelem véglegesnek, döntőnek tekintené. Lehetetlen tagadni a forradalom nagyszerű tévedéseit és rettenetes kicsapongásait, de viszont lehet-e szemet hunyni a forradalom nagyszerű vívmányai előtt, melyek nemcsak Franciaország, de Európa csaknem minden államának alakját megváltoztatták. A francia forradalomnak is két oldala van; Taine csak az árnyoldalt látta s pessimista bölcészete még ezt is sötétebbnek találta, mint az angol Carlyle vagy német Sybel nemzeti elfogultsága.

Dr. Mika Sándor.

¹⁾ . . . depuis que je vois l'espèce de rage avec laquelle les écrivains étrangers cherchent à prouver, que la révolution française n'a été que honte, folie et qu'elle constitue un fait sans importance dans l'histoire du monde, je commence à croire que c'est peut-être que nous avons fait de mieux. puisqu'on en est si jaloux “ Így nyilatkozik Renan, kit pedig politikai elvei éppen nem kötnek a forradalomhoz (Souvenirs d'enfance et de jeunesse. 103. l.)

²⁾ Janet. La philosophie de la révolution. Revue des Deux Mondes. 1872. évfolyam.